

HANNA LIBERSKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz
Institute of Psychology, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz
e-mail: hanna.liberska@op.pl

MARZANNA FARNICKA

Instytut Psychologii, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra
Institute of Psychology, University of Zielona Gora, Zielona Góra

Agresywność i zachowania agresywne młodzieży a percypowane przez nią postawy rodzicielskie. Perspektywa rozwojowa

Aggressivness and aggressive behavior of youth and their perception
of parental attitudes. The developmental perspective

Abstract. The present paper verifies the assumptions about the importance of parental attitudes for the mechanism of formation of aggressive behavior in adolescents. It does so on the basis of a series of three studies. The aim was to assess the significance of any links between parental attitudes and expression of aggressive behavior of the respondents in the second phase of adolescence ($N = 237$). The basic research question concerned the problem of stability and change during aggression in relation to the gender of respondents and their parenting attitudes. The study used the Parental Attitude Scale (SPR-2) (Plopa, 1987, 2005), tools for studying aggression (Wójcik) and BPAQ (Buss, Perry, 1992). The research found that there are: (1) significant differences between girls and boys in their late adolescence as regards the manifestations of aggression, (2) a significant relationship between specific parental attitudes and adolescent aggressive behavior depending on the gender of children and their parents, (3) changes in the manifestation of aggressiveness depending on the cultural context. Constellations of parental attitudes which substantially relate to the intensity of adolescent aggressive responses and the occurrence of physical forms of aggression were diagnosed. It was also found that the influence of parental attitudes on growing children's aggressive behavior is limited by gender of both the child and the parent.

Keywords: youth, aggressive behavior, parental attitudes, change, stability

Słowa kluczowe: młodzież, zachowania agresywne, postawy rodzicielskie, zmiana, stałość

WPROWADZENIE

Problematyka powstawania agresji i jej znaczenia w życiu jednostek i grup ma swoje miejsce w psychologii społecznej i rozwojowej od

wielu lat. Należy w tym miejscu przypomnieć o pionierskich pracach Alberta Bandury i Roberta H. Waltersa (1968), którzy wskazywali na istotną rolę więzi emocjonalnej między rodzicami i dziećmi w powstawaniu agresji. Ba-

dacze – niezależnie od preferowanych orientacji teoretycznych – zgadzają się co do jednego: wczesne doświadczenia, w tym także doświadczenia związane z zachowaniami agresywnymi, dziecko nabywa w rodzinie jako pierwszym środowisku rozwojowo-wychowawczym (Berkowitz, 1993; Bowlby, 1988). Wyniki wielu badań nad etiologią zachowań agresywnych dzieci i młodzieży wskazują na rolę struktury rodziny (rodzina pełna, rodzina z jednym rodzicem samotnie wychowującym dziecko lub rodzina zrekonstruowana) oraz na negatywne znaczenie niewłaściwych postaw rodzicielskich (Dominiak-Kochanek, Frączek, Konopka, 2012; Frączek, Zumkley, 1993; Liberska, Matuszewska, 2003; Simons, Paternite, Shore, 2001; Ziemska, 1973). W literaturze podkreśla się także znaczenie zmiany kulturowej związanej z promowaniem swobodnego zachowania czy też swobodnej ekspresji siebie (tzw. luzu) wśród młodzieży. Jako jedni z pierwszych zwrócili na to uwagę Kirsti M.J. Lagerpetz i Martin Westman (1980), wskazując na rolę kontekstu kulturowego i jego wpływu na postawy aprobaty wobec różnych form agresji. Także zmiany zachodzące w funkcjonowaniu rodziny mogą się przyczyniać do osłabienia kontroli emocjonalnej, a w dalszej konsekwencji – do częstszego okazywania agresji (Laosa, 1981; Liberska, Matuszewska, 2001). Usprawiedliwienia nadmiernej ekspresji siebie przez dorastających w zachowaniach agresywnych poszukuje się między innymi w procesach dojrzewania i we frustracji wynikającej z trudności określenia siebie i swojej drogi życiowej we współczesnym świecie oferującym wiele szans, z których wszystkie wydają się atrakcyjne i realne (por. Brzezińska, 2000; Oleszkowicz, Senejko, 2013). Bywa jednak, że pierwsze decyzje dorastających i próby ich zrealizowania nie przynoszą oczekiwanych przez nich skutków. Jest to jedno ze źródeł niezadowolenia młodych ludzi dążących do znalezienia swego miejsca w świecie społecznym (Kubacka-Jasiecka, 2001). Nie zawsze uzyskują oni wystarczające wsparcie od najbliższych między innymi ze względu na sygnalizowane przez wielu badaczy zmiany, którym podlega współczesna rodzina (Janicka, Liberska, 2014;

Levitt, Levitt, Buston, Crooks, Santos, Telan, Hodgetts, Milevsky, 2005).

Analiza literatury przedmiotu wskazuje, że podobne niepokoje dotyczące eksternalizacji niepożądanych zachowań młodzieży badacze zgłaszają od dawna (Ostrowska, 2008; Pospiszyl, 2000; 2001). Nasuwa się zatem pytanie, czy rzeczywiście w ostatnich kilkunastu latach istnieje przyzwolenie na osłabienie kontroli emocjonalnej u młodzieży, a przez to zwiększa się częstość przejawiania zachowań agresywnych i ich nasilenie? A jeśli tak, to czy ma to związek z funkcjonowaniem rodziny, a przede wszystkim z postawami rodzicielskimi, czy raczej zmiana ta byłaby przejawem zmian obyczajowych (por. Machel, 2001)?

W celu uzyskania odpowiedzi na powyższe pytanie podjęto próbę swoistej reanalizy rezultatów badań własnych przeprowadzonych wśród adolescentów w trzech momentach czasu: w 2001 roku (studium I), w 2012 roku (studium II) i w 2013 roku (studium III). Ze względu na prawidłowości rozwojowe, w szczególności związane z dojrzewaniem seksualnym i poznawczym oraz procesami tożsamościowymi i przygotowywaniem się młodych ludzi do wejścia w świat dorosłych, skoncentrowano się na okresie późnej adolescencji. Okres ten rozpoznano jako czas uzyskiwania sprawczości i dążenia do uniezależnienia się zarówno od rodziców, jak i od rówieśników tworzących kontekst rozwojowy (Obuchowska, 1996; Oleszkowicz, Senejko, 2013) oraz jako czas tworzenia się orientacji przyszłościowych (Liberska, 2004; Nurmi, 1993).

ZNACZENIE POSTAW RODZIELSKICH W KSZTAŁTOWANIU ZACHOWAŃ AGRESYWNYCH

Na rolę niekorzystnych oddziaływań wychowawczych w dzieciństwie w genezie agresji wskazują nie tylko wspomniane wyniki klasycznych już badań prowadzonych przez Alberta Bandurę i Richarda H. Waltersa (1968) w latach sześćdziesiątych XX wieku, ale i doniesienia współczesnych badaczy tego zjawia-

ska, takich jak: Cathryn Boot-LaForce i Monica Oxford (2008), Danuta Borecka-Biernat (2013), Irena Obuchowska (2001), Hanna Liberska i Mirosława Matuszewska (2001; 2003) Hanna Liberska, Mirosława Matuszewska i Dariusz Freudenreich (2013), Małgorzata Sitarczyk (2006) oraz Grażyna Poraj (2006). W polskiej psychologii dużą wagę przywiązuje się do postaw rodzicielskich jako ważnych dla kształtowania osobowości dziecka i jego zachowania. Szczególne zasługi w tej dziedzinie mają Maria Ziemska i Mieczysław Plopa – twórcy koncepcji postaw rodzicielskich i narzędzi do ich pomiaru, które są jednymi z częściej stosowanych przez rodzimych psychologów (Plopa, 1987; Ziemska, 1973).

Postawy rodzicielskie określają całokształt relacji rodzice–dzieci. Jeśli rodzice prezentują postawy nieprawidłowe, to wówczas zwiększa się ryzyko, że w zachowaniu ich dzieci ujawnią się różne reakcje niewłaściwe, w tym również agresywne (Brzezińska, Hornowska, 2004; Liberska, Matuszewska, 2003; Liberska, Matuszewska, Freudenreich, 2013; Ziemska, 1973). Należy podkreślić, że w literaturze występują różne klasyfikacje postaw rodzicielskich i stylów wychowania, co utrudnia porównanie wyników badań przeprowadzonych przez badaczy przyjmujących odmienne typologie (por. Ziemska, 1973; Plopa, 1987; 2005; Ryś, 2004; Liberska, Matuszewska, 2014). W typologii postaw zaproponowanej przez Ziemską (1973) do kategorii postaw niewłaściwych zalicza się postawy: nadmiernie wymagającą, nadmiernie ochraniającą, odtrącającą i unikającą.

Niektórzy rodzice – nie dostrzegając związku między zachowaniami córki/syna a swym funkcjonowaniem w rolach rodzicielskich – mogą dojść do wniosku, że przede wszystkim środowisko szkolne i rówieśnicze ma negatywny wpływ na ich dziecko, które zachowuje się agresywnie (Liberska, Matuszewska, 2007). W konsekwencji niektórzy z nich obwiniają przedstawicieli tych środowisk, a nawet cały system edukacyjny, za trudności wychowawcze, jakie sprawia im ich dziecko.

Zachowania rodzicielskie związane z postawą nadmiernie wymagającą, jak i nadmiernie ochraniającą, ograniczają autonomię dziecka,

której osiągnięcie jest istotną potrzebą w okresie dorastania, także ze względu na kształtowanie się tożsamości (Liberska, 2007). Z tego powodu w niektórych wypadkach może dojść do nasilenia zachowań agresywnych córki/syna właśnie w okresie dorastania, chociaż ich źródeł należy poszukiwać we wcześniejszych okresach rozwojowych (Brzezińska, Hornowska, 2004; Tremblay, 2000).

Wyniki dotychczasowych badań dowodzą, że osobowość młodego człowieka i jego zachowanie kształtują się pod wpływem oddziaływań wychowawczych wynikających z określonych postaw rodzicielskich (Borecka-Biernat, 2006; Plopa, 1987; 2005). W świetle tych danych zasadna wydaje się empiryczna eksploracja związku między percepcją postaw rodzicielskich przez dorastające dzieci a występowaniem u nich zachowań agresywnych.

PROBLEM

W konsekwencji przyjęcia tezy o pierwszorzędnej roli rodziny w socjalizacji dziecka założono związek przejawów i nasilenia zachowań agresywnych w późnej adolescencji z percypowanymi przez młodzież postawami rodzicielskimi. W obszarze zainteresowań znalazły się przede wszystkim postawy rodzicielskie niewłaściwe, gdyż niektóre wcześniejsze badania, w tym badania własne, wskazują na ich ważną rolę w powstawaniu mechanizmu regulującego przejawianie agresji przez młodzież.

W literaturze można znaleźć różne rozumienie i operacjonalizację agresji (por. Anderson, Bushman, 2002; Bandura, 1973; Berkowitz, 1989; Buss, 1961; Frączek, 1979; Krahe, 2006; Wojciszke, 2011). Mianowicie agresja bywa sprowadzana do zachowań agresywnych albo jest utożsamiana z agresywnością, traktowana jako specyficzna gotowość do podejmowania zachowań agresywnych, a czasem jako specyficzna postawa wobec świata lub jako przejaw złości. W celu uniknięcia wieloznaczności w niniejszym artykule przyjęto, że pojęcie „agresywność” dotyczy gotowości jednostki do przeżywania wrogości, złości i/lub drażliwości w różnych sytuacjach społecznych, także takich,

w których nie zawsze jest to uzasadnione. Natomiast pojęcie „zachowania agresywne” odnosi się do przejawiania przez jednostkę agresji werbalnej lub fizycznej. W tym rozumieniu **agresywność** jest traktowana jako cecha jednostki, która jest względnie stała w czasie i stosunkowo niezależna od działających bodźców. Może ona ograniczać się do sfery przeżyć wewnętrznych, subiektywnych i wtedy jej obiektywne poznanie jest utrudnione, ale może też prowadzić do podejmowania określonych zachowań wobec tzw. obiektów społecznych, które to zachowania są dostępne obserwatorowi. Toteż w niniejszym opracowaniu kategoria **zachowanie agresywne** dotyczy przejawów agresywności w postaci dostępnych poznaniu badacza przez obserwację zachowań podmiotu, takich jak na przykład: naruszanie granic innych (nietykalności) przez bójki, krzyk, wyzwiska oraz w postaci autoagresji (np. przez samookaleczanie). Przyjęty sposób operacjonalizacji jest zgodny z konstruktami stworzonymi przez Arnolda Bussa i Marka Perry’ego (1992) oraz Dobrochnę Wójcik (1977).

Nadrzędny problem podjęty w artykule dotyczy związku przejawów agresywności dorastających dziewcząt i chłopców z postawami rodzicielskimi postrzeganymi przez nich jako nieprawidłowe. Sformułowano dwa pytania badawcze, które odnoszą się do związków przejawianego poziomu agresywności i nasilenia zachowań agresywnych **z płcią, z czasem badania i z percepcją postaw rodzicielskich**:

1. Czy przejawiany przez adolescentów poziom agresywności i nasilenia zachowań agresywnych jest zależny od płci i czasu badania?
2. Czy przejawiany przez adolescentów poziom agresywności i nasilenia zachowań agresywnych istotnie wiąże się z postawami rodzicielskimi percypowanymi przez adolescentów, a jeśli tak, to czy związek ten zmienia się w czasie? (czy jest odmienny w różnych kontekstach rozwojowych?)

Różne momenty czasu badania przyjęto jako (umowne) granice temporalne przemian kontekstu społeczno-kulturowego, na jakie przypadła realizacja trzech analizowanych badań własnych. Punkty graniczne stanowią lata: 2002 (zrealizowano wówczas studium I obejmujące

siedemnasto- i osiemnastolatków) oraz 2012–2013, kiedy zrealizowano odpowiednio: studium II (2012) i studium III (2013) w grupie osób w II fazie dorastania (w roku 2012 zbadano osoby w wieku 17–18 lat, a w roku 2013 zbadano osoby w wieku 16–17 lat). Grupy te zostały potraktowane jak odrębne kohorty. W przypadku studium najwcześniejszego (najstarsze badania sprzed 14 lat) większość osób badanych urodziła się w 1985 roku i dzisiaj mają one około 31 lat. Osoby badane w II i III studium urodziły się natomiast w latach 1996–1997 i dziś mają około 18–19 lat. W porównywanych okresach „życie szkoły” wyglądało inaczej. Reformę systemu edukacji wprowadzającą gimnazja wdrożono w roku 1999, czyli badani z pierwszego pomiaru byli pierwszymi rocznikami tworzonego gimnazjum. Początek ich nauki szkolnej był zatem osadzony w innym kontekście edukacyjnym, który zmienił się w czasie kolejnych lat nauki. Ta sytuacja zmiany miała znaczenie dla sposobu funkcjonowania zarówno uczniów, jak i nauczycieli. Edukacja osób badanych w II i III studium w całości przebiegała już w zreformowanym systemie. O problemie dotyczącym zmian i napięciach związanych z wprowadzeniem reformy i ich znaczeniu dla relacji nauczyciel–uczeń pisali między innymi: Maria Dudzikowa i Renata Wawrzyniak-Betszerda (2010), Grażyna Poraj (2009) czy Marzanna Farnicka i Hanna Liberska (2014a).

Analiza porównawcza wyników badań uzyskanych za pomocą odmiennych narzędzi pozwoliła ponadto na podjęcie próby odpowiedzi na pytanie o znaczenie narzędzia pomiarowego dla rezultatów badań w zakresie studiów nad zachowaniami agresywnymi adolescentów.

NARZĘDZIA

W referowanych badaniach zastosowano Skalę Postaw Rodzicielskich autorstwa Mieczysława Płopy, Kwestionariusz do Badania Poziomu Agresywności przygotowany przez Dobrochnę Wójcik oraz BPAQ opracowany przez Arnolda H. Bussa i Marka Perry’ego. Skala Postaw Rodzicielskich (Płopa, 1987; 2005) umożliwiła rozpoznanie pięciu postaw rodzicielskich w per-

cepcji dziecka, a mianowicie: autonomii, opiekuńczości, konsekwencji, wymagającej i akceptacji, oraz ich natężenia (wysokie, przeciętne, niskie). Arkusz zawiera 50 stwierdzeń diagnostycznych grupujących pięć wymiarów odpowiadających pięciu postawom rodzicielskim. Badanie ujawnia natężenie postaw i dostarcza podstaw do wnioskowania o akceptacji–odrzućeniu, nadmiernych wymaganiach wobec dziecka, jego nadmiernym ochranianiu, autonomii mu przyznawanej oraz braku konsekwencji w zakresie oddziaływań rodzicielskich. Osoba badana ustosunkowuje się do każdego ze stwierdzeń na pięciostopniowej skali. Narzędzie składa się z dwóch zestawów twierdzeń: jednego dla matek, drugiego dla ojców. Badania rzetelności wskazują na wysokie wskaźniki zgodności wewnętrznej obu wersji – dla matek i dla ojców. Trafność została wielokrotnie potwierdzona przez analizę czynnikową i korelację z innymi kwestionariuszami: do oceny płci psychologicznej oraz do retrospektywnej oceny postaw rodzicielskich swoich rodziców; liczne dowody przemawiają za trafnością kryterialną (wyniki różnych grup specjalnych).

Normy zostały opracowane na podstawie wyników reprezentatywnej próby 3249 kobiet i 2786 mężczyzn; stenowe, opracowane osobno dla kobiet i mężczyzn różniących się wiekiem, wykształceniem, liczbą i wiekiem dzieci w rodzinie.

W opisywanym badaniu szczególną uwagę poświęcono wynikowi wskazującemu na natężenie postaw rodzicielskich, które są traktowane jako wskaźniki oddziaływań prawidłowych bądź nieprawidłowych zgodnie z założeniami autora narzędzia (Plopa 1987, 2005). Do kategorii postaw nieprawidłowych zalicza się postawy chroniące dziecko w sposób nadmierny lub niedostateczny, postawy przejawiające się w wysuwaniu wobec dziecka nadmiernych wymagań lub zaniżaniu tych wymagań, również postawy niewystarczająco konsekwentne, ograniczające autonomię dziecka oraz postawę niedostatecznej akceptacji, która w skrajnie niskim natężeniu przejawia się w odrzuceniu dziecka przez rodzica. W analizie uwzględniono zasady kodowania danych oraz sposób ich interpretacji określone przez autora narzędzia.

Kwestionariusz do Badania Poziomu Agresywności (Wójcik, 1977) pozwala scharakteryzować takie przejawy agresywności, jak: wrogość, natężenie zachowań agresywnych, ich kontrolę, częstość oraz adekwatność, a także rozpoznać zachowania negatywistyczne. Oceniane są one na pięciopunktowej skali Likerta (od 1 do 5), wskazującej na natężenie danego stanu (1 – oznacza „brak danego zachowania”, 5 – oznacza „bardzo częste występowanie” danego zachowania lub stanu bądź ich bardzo wysokie natężenie). Narzędzie to wyzyskano w studium I i II. W badaniu wykorzystano modyfikację oryginalnego kwestionariusza. Wskaźnik rzetelności dla całego narzędzia liczony wskaźnikiem alfa Cronbacha wyniósł .78.

BPAQ (Buss, Perry, 1992) – narzędzie to zostało opublikowane w 1992 roku i opiera się na Inwentarzu opracowanym przez Arnolda H. Bussa i Ann Durkee w 1957 roku. Kwestionariusz zawiera 29 pytań zaprojektowanych do pomiaru podstawowych postaci agresji (zarówno agresji fizycznej, jak i słownej), a także gniewu i wrogości. Zsumowanie wyników w czterech skalach daje wskaźnik ogólny, który wskazuje na ogólne nasilenie agresji. W analizie czynnikowej wyodrębniono cztery elementy: Agresja Fizyczna – PA (dziewięć pozycji), Agresja Słowna – VA (pięć pozycji), Gniew – A (siedem pozycji) i Wrogość – H (osiem pozycji). Narzędzie umożliwia pomiar przede wszystkim agresji bezpośredniej. Odpowiedzi nanosi się na pięciostopniowej skali (od oceny 1 – „nigdy, zupełnie nie” do oceny 5 – „całkowicie tak”). Narzędzie to wykorzystano do pomiaru agresji w studium III.

Badanie normalizacyjne przeprowadzone przez Stanisławę Tucholską (1998) na próbie 1253 studentów w wieku od 18 do 20 lat potwierdziło wystarczające wskaźniki zgodności wewnętrznej alfa Cronbacha wszystkich skal: PA = .85, VA = .72, A = .83, H = .77 oraz Wskaźnik Ogólny T alfa Cronbacha = .80.

GRUPY BADANE I CZAS BADANIA

Studium I. Badaniami przeprowadzonymi w 2002 roku objęto 86 dorastających w wieku

od 17 do 18 lat (56 dziewcząt, 30 chłopców). Badani wywodzili się ze środowiska wielkomiejskiego i wszyscy byli uczniami liceum ogólnokształcącego.

Studium II. Badaniami zrealizowanymi w 2012 roku objęto 80 dorastających w wieku od 17 do 18 lat (40 dziewcząt i 40 chłopców). Wszyscy badani wywodzili się ze środowiska wielkomiejskiego i byli uczniami szkół ponadgimnazjalnych: liceum i technikum.

W obu badaniach (studium I i II) zastosowano Skalę Postaw Rodzicielskich opracowaną przez Ploę (1987) oraz zmodyfikowaną wersję Kwestionariusza do Badania Poziomu Agresywności autorstwa Wójcik (1977). Ze względu na wykorzystanie tych samych narzędzi badawczych rezultaty obu badań poddano analizie porównawczej.

Studium III. Badania zostały przeprowadzone w grupie młodzieży obojga płci w wieku 16–17 lat. Zostały one wykonane w maju 2013 roku w szkołach ponadgimnazjalnych: w liceum i technikum. Do badań przystąpiło 70 uczniów; po wykluczeniu błędnie wypełnionych kwestionariuszy ostatecznie w grupie badanej pozostało 67 osób (36 dziewcząt i 31 chłopców). W ba-

daniach wykorzystano Kwestionariusz Agresji Bussa i Perry'ego (BPAQ) oraz Skalę Postaw Rodzicielskich w opracowaniu Ploę.

Udział we wszystkich badaniach był dobrowolny. Badania miały charakter anonimowy. Przeprowadzono je w wylosowanych szkołach i klasach. Kryterium kwalifikacji do udziału w badaniach był wiek badanych.

WYNIKI

Rezultaty badań poddanych reanalizie zostały niżej przedstawione w dwóch punktach. W pierwszym punkcie (I) przeanalizowano poziomy przejawianej agresywności i nasilenia zachowań agresywnych w zależności od płci, rozpoznane w różnych momentach czasu (przyjętych za wskaźniki zmieniającego się kontekstu rozwojowego) (Ferguson, Takane, 1997, s. 240). Drugi punkt (II) zawiera analizę związków między przejawianym poziomem agresywności i natężeniem zachowań agresywnych z postawami rodzicielskimi w percepcji adolescentów.

Tabela 1. Poziomy agresywności i zachowań agresywnych u dziewcząt i chłopców w studium I (2002 rok)

Wymiar zachowań agresywnych	Poziom natężenia	Dziewczęta (%)	Chłopcy (%)	Chi kwadrat
Natężenie reakcji agresywnych	Wysokie/ <i>high</i>	32.1	13.3	$\chi^2 = .58$
	Niskie/ <i>low</i>	67.9	86.7	
Wrogość	Wysoka/ <i>high</i>	28.6	13.3	$\chi^2 = 2.58$
	Niska/ <i>low</i>	71.4	86.7	
Brak kontroli nad reakcjami agresywnymi	Wysoki/ <i>high</i>	50	46.7	$\chi^2 = .21$
	Niski/ <i>low</i>	50	53.3	
Adekwatność reakcji agresywnych	Wysoka/ <i>high</i>	17.9	13.3	$\chi^2 = .91$
	Niska/ <i>low</i>	82.1	86.7	
Przejawianie agresji fizycznej	Wysokie/ <i>high</i>	0	6.7	$\chi^2 = 2.05$
	Niskie/ <i>low</i>	100	93.3	

I. Związki poziomu przejawianej agresywności i nasilenia zachowań agresywnych z płcią oraz momentem badania (czasem historycznym)

Studium I i II

Dokonano dychotomizacji wyników wymiarów zachowań agresywnych (średnia arytmetyczna) uzyskanych w studium I i II. Zastosowano test niezależności χ^2 dla dwóch zmiennych dychotomicznych: płeć $\times$ poziom agresywności – osobno dla studium I i II. Wyniki zestawiono w tabelach 1 i 2 (por. Ferguson, Takane, 1997, s. 240–242).

Podobną analizę przeprowadzono w celu ustalenia zależności między poziomem agresywności (uwzględnionych pięciu wymiarów) a momentem badania (poziom agresywności $\times$ moment badania) – osobno dla dziewcząt i chłopców. Wyniki zestawiono w tabelach 3 i 4.

Porównanie wyników badań zebranych za pomocą Kwestionariusza do Badania Poziomu Agresywności Wójcik (studium I i II) ujawniło zależność poziomów podstawowych wymiarów agresywności oraz przejawianych zachowań agresywnych od płci osób badanych (tabela 1 i 2).

Rezultaty analizy danych zebranych w roku 2002 nie ujawniły istotnych zależności poziomów agresywności i zachowań agresywnych od płci adolescentów (tabela 1). Zależności takie odnotowano w badaniu przeprowadzonym w roku 2012 (tabela 2). Dotyczą one czterech z pięciu badanych wymiarów:

- natężenia reakcji agresywnych oraz przejawianej agresji fizycznej – w obu wypadkach stwierdzono, że ich wysokie poziomy częściej występują u chłopców niż u dziewcząt;
- adekwatności reakcji agresywnych oraz braku kontroli nad własnymi reakcjami. Stwierdzono, że wysoki poziom braku kontroli nad własnymi reakcjami agresywnymi częściej występuje u dziewcząt niż u chłopców. Wysoki poziom adekwatności reakcji także częściej deklarują dorastające dziewczęta niż chłopcy (tabela 2).

Rezultaty analizy danych zebranych w 2002 i w 2012 roku ujawniły istotne zależności poziomów agresywności i zachowań agresywnych od momentu badania dorastających dziewcząt (tabela 3).

Tabela 2. Poziomy agresywności i zachowań agresywnych u dziewcząt i chłopców w studium II (2012 rok)

Wymiar zachowań agresywnych	Poziom natężenia	Dziewczęta (%)	Chłopcy (%)	Chi kwadrat
Natężenie reakcji agresywnych	Wysokie/high	3	21	$\chi^2 = 6.94$ $p = .01$
	Niskie/low	97	79	
Wrogość	Wysoka/high	21	12	$\chi^2 = 1.17$
	Niska/low	79	88	
Brak kontroli nad reakcjami agresywnymi	Wysoki/high	21	0	$\chi^2 = 8.88$ $p = .01$
	Niski/low	79	100	
Adekwatność reakcji agresywnych	Wysoka/high	6	0	$\chi^2 = 38.20$ $p = .0000$
	Niska/low	94	100	
Przejawianie agresji fizycznej	Wysokie/high	6	12	$\chi^2 = 1.54$ $p = .01$
	Niskie/low	94	88	

Tabela 3. Poziomy agresywności i wymiarów zachowań agresywnych dziewcząt w studium I i II (2002 i 2012 rok)

Wymiary zachowań agresywnych	Poziom agresywności	Częstość występowania (%)		
		Dziewczęta		Chi kwadrat
		2002	2012	
Natężenie reakcji agresywnych	Wysokie/ <i>high</i>	32.1	3	$\chi^2 = 11.48$ $p = .001$
	Niskie/ <i>low</i>	67.9	97	
Wrogość	Wysoka/ <i>high</i>	28.6	21	$\chi^2 = 10.64$ $p = .01$
	Niska/ <i>low</i>	71.4	79	
Brak kontroli nad reakcjami agresywnymi	Wysoki/ <i>high</i>	50	21	$\chi^2 = 8.96$ $p = .01$
	Niski/ <i>low</i>	50	79	
Adekwatność reakcji agresywnych	Wysoka/ <i>high</i>	17.9	6	$\chi^2 = 3.56$
	Niska/ <i>low</i>	82.1	94	
Przejawianie agresji fizycznej	Wysokie/ <i>high</i>	0	6	$\chi^2 = 1.86$
	Niskie/ <i>low</i>	100	94	

Tabela 4. Poziomy agresywności i wymiarów zachowań agresywnych chłopców w studium I i II (2002 i 2012 roku)

Wymiary zachowań agresywnych	Poziom agresywności	Częstość występowania (%)		
		Chłopcy		Chi kwadrat
		2002	2012	
Natężenie reakcji agresywnych	Wysokie/ <i>high</i>	13.3	21	$\chi^2 = 0,41$
	Niskie/ <i>low</i>	86.7	79	
Wrogość	Wysoka/ <i>high</i>	13.3	12	$\chi^2 = 0,2$
	Niska/ <i>low</i>	86.7	88	
Brak kontroli nad reakcjami agresywnymi	Wysoki/ <i>high</i>	46.7	0	$\chi^2 = 23,32$ $p = .001$
	Niski/ <i>low</i>	53.3	100	
Adekwatność reakcji agresywnych	Wysoka/ <i>high</i>	13.3	0	$\chi^2 = 17,44$ $p = .001$
	Niska/ <i>low</i>	86.7	100	
Przejawianie agresji fizycznej	Wysokie/ <i>high</i>	6.7	12	$\chi^2 = 0,65$
	Niskie/ <i>low</i>	93.3	88	

Dotyczą one trzech z pięciu badanych wymiarów: natężenia reakcji agresywnych, wrogości i braku kontroli nad reakcjami agresywnymi. Stwierdzono spadek częstości występowania wysokich poziomów tych wymiarów agresywności odnotowanych w studium II w porównaniu z częstością określoną w studium I, czyli między rokiem 2002 a rokiem 2012 (tabela 3).

Rezultaty analizy danych zebranych w roku 2002 i w 2012 ujawniły również istotne zależności poziomów agresywności i zachowań agresywnych od momentu badania dorastających chłopców (tabela 4).

Dotyczą one dwóch z pięciu badanych wymiarów: braku kontroli nad reakcjami agresywnymi i adekwatności reakcji agresywnych. Odnotowano spadek częstości występowania wysokich poziomów tych wymiarów agresywności stwierdzonych w studium II w porównaniu z częstością określoną w studium I, czyli między rokiem 2002 a rokiem 2012 (tabela 4).

Studium III

Analiza danych uzyskanych w studium III wskazuje na istotne różnice między chłopcami a dziewczętami w częstości przejawianych zachowań agresywnych mających postać agresji fizycznej (tabela 5). W analizie statystycznej wykorzystano test U Manna-Whitneya, który jest bardzo dobrą alternatywą dla testu t i często się go stosuje do porównywania dwóch prób niezależnych (Ferguson, Takane, 1997, s. 457–461). (Program Statistica 10.0 dla testu U Manna-Whitneya podaje oprócz wartości U wartość Z, która została zamieszczona w tabeli 5). Rezultaty analizy prze-

prowadzonej za pomocą testu U Manna-Whitneya pozwalają stwierdzić, że chłopcy przejawiali **niższe nasilenie** agresji fizycznej niż dorastające dziewczęta (tabela 5). Nie zauważono znaczących różnic między dziewczętami i chłopcami w zakresie nasilenia gniewu, wrogości, agresji werbalnej i wyniku ogólnego. Jedyną zatem istotną różnicą związaną z płcią, występującą w studium III, dotyczyła agresji fizycznej.

II. Poziom agresywności dziewcząt i chłopców a percepcja postaw rodzicielskich

W tej części przedstawiono odpowiedź na drugie podstawowe pytanie badawcze dotyczące związku między zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi matek i ojców w zmieniającym się kontekście kulturowym.

Studium I. Wyniki analizy statystycznej (test chi kwadrat) świadczą o występowaniu istotnego związku między przejawianą agresją a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych tylko u dziewcząt ($\chi^2 = 6.44 > \chi^2_{\alpha}, p < .05$). Rezultaty analizy korelacji (współczynnik Spearmana) także wskazują, że zachowania agresywne (fizyczne i werbalne) dziewcząt są pozytywnie skorelowane z percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych ($r = .77, p < .01$). W przypadku chłopców korelacja ta okazała się nieistotna statystycznie (należy jednak dodać, że jej kierunek był ujemny w wypadku percypowanych przez nich postaw ojców ($r = -0.23$, na poziomie nieistotnym statystycznie).

Tabela 5. Przejawiane zachowania agresywne: różnice między płciami – studium III

	Dziewczęta	Chłopcy	Z	P
Agresja fizyczna	17.75	15.26	2.02	.04
Agresja werbalna	9.89	9.55	.43	.67
Gniew	14.47	15.90	-1.41	.16
Wrogość	14.75	16.32	-1.19	.24
Wynik ogólny	56.86	57.03	-.06	.96

Studium II. Wyniki analizy statystycznej wskazują na występowanie istotnych zależności między poziomem agresywności a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych zarówno przez dziewczęta, jak i przez chłopców. Córki i synowie postrzegają odmiennie postawy rodzicielskie u swych matek i ojców, co ujawnia się w sposób bardziej wyraźny w wypadku postawy niekonsekwentnej i postawy akceptacji.

Rezultaty analizy statystycznej (obliczono współczynnik korelacji Spearmana) wskazują na istotny związek między postawami akceptacji i niekonsekwencji percypowanymi przez córki u matek a natężeniem wrogości przejawianej przez dziewczęta. Stwierdzono ujemną korelację o umiarkowanej sile między występowaniem postawy niekonsekwencji i akceptacji percypowanej przez córki u matek a natężeniem wrogości u dziewcząt (odpowiednio: $r = -.56, p < .01$; $r = -.30, p < .05$).

W grupie badanych chłopców odnotowano słabsze korelacje między postrzeganymi postawami rodzicielskimi a zachowaniami agresywnymi dorastających (2012 rok). Jednakże rozpoznano istotne związki między postawami akceptacji i autonomii percypowanymi u ojców a przejawami agresywności dorastających synów na czterech wymiarach agresywności. We wszystkich przypadkach stwierdzono dodatnie słabe korelacje między postrzeganym natężeniem postawy akceptacji a adekwatnością zachowań agresywnych ($r = .29, p < .05$), natężeniem wrogości ($r = .39, p < .01$), nasileniem reakcji agresywnych ($r = .30, p < .05$) i częstotścią przejawiania agresji fizycznej ($r = .37, p < .01$).

Także postawy rodzicielskie percypowane u matek wiążą się istotnie z takimi przejawami agresji u ich dorastających synów, jak siła kontroli zachowań agresywnych, ich natężenie i adekwatność. Postawa akceptująca matka jest istotnie dodatnio skorelowana ze stopniem adekwatności zachowań agresywnych ($r = .32, p < .05$), kontrolą reakcji agresywnych ($r = .26, p < .05$) oraz natężeniem reakcji agresywnych ($r = .280, p < .05$) u synów. Zauważono także, że postawa autonomii przyznawanej przez matkę istotnie dodatnio koreluje z adekwatnością zachowań agresywnych synów ($r = .29, p < .05$).

Analiza statystyczna wykazała także ujemną korelację między niekonsekwentną postawą matki a ujawnianym przez synów poziomem adekwatności zachowań agresywnych ($r = -.32, p < .05$) i ich kontrolą ($r = -.26, p < .05$). Rezultat ten prowadzi do wniosku, że młodzi ludzie, którzy spostrzegają postawę matki jako niekonsekwentną, prezentują niższy poziom adekwatności zachowań agresywnych i mniejszą zdolność ich kontroli. Rozpoznane związki są jednak słabe.

Analiza statystyczna uzyskanych wyników wskazuje, że najwięcej istotnych związków w studium II występuje między adekwatnością reakcji agresywnych badanych adolescentów i postawami rodzicielskimi percypowanymi przez nich jako niewłaściwe, a najważniejsze znaczenie ma postawa nadmiernej akceptacji ze strony ojca i matki percypowana przez dorastającego (tabela 6). Postrzeganie silnej akceptacji ze strony ojca i matki jest skorelowane z większą adekwatnością i natężeniem reakcji agresywnych. Ponadto w wypadku przekonania dorastającej jednostki o silnej akceptacji przez ojca częściej przejawia ona zachowania agresywne i wrogość wobec innych. Wskazuje to na określone negatywne konsekwencje wychowawcze silnej akceptacji dziecka przez rodzica. Na obecnym etapie badań nie można odrzucić przypuszczenia, że silna akceptacja oznacza w istocie tak zwaną akceptację bezwarunkową. Możliwe jest jednak też odmienne wyjaśnienie stwierzonego związku postawy akceptacji i wzmoczonych przejawów agresji u dorastającego dziecka. Otóż silna akceptacja rodzica daje mu poczucie bezpieczeństwa i wiąże się z przekonaniem o zgodzie rodzica na wszelkie zachowania, nawet naruszające normy społeczne. Rozstrzygnięcie kwestii znaczenia siły akceptacji dziecka przez rodziców dla jego socjalizacji wymaga dalszych badań.

Studium III. Przeprowadzone analizy statystyczne, w których zastosowano test istotności różnic średnich dla dwóch prób niezależnych, wskazują na znaczące różnice w nasileniu percypowanej u matki postawy autonomii związane z nasileniem gniewu ujawnianego przez dorastające dziecko. Młodzież, która przypisywała matce postawę autonomii o wysokim nasileniu, przejawiała istotnie wyższy poziom gniewu w odróżnieniu od mło-

Tabela 6. Związki między rozpoznawanymi typami postaw a wskaźnikami agresywności i częstotliwością przejawianych zachowań agresywnych w grupie chłopców – studium II (współczynnik korelacji Spearmana)

Typ postawy	Adekwatność	Wrogość	Natężenie reakcji agresywnych	Częstość przejawiania agresji fizycznej	Kontrola
Postawa ojca					
Akceptacji	.29*	.39**	.30*	.37**	.06
Autonomii	.11	.19	.17	.09	-.04
Wymagająca	-.08	-.24	-.09	-.08	-.015
Ochraniająca	.12	.13	.09	.14	.03
Niekon-sekwentna	-.17	-.12	-.09	-.08	.10
Postawa matki					
Akceptacji	.32*	.19	.28*	.25	.26*
Autonomii	.29*	.22	-.03	.01	.16
Wymagająca	-.20	-.23	-.03	.02	-.09
Ochraniająca	.17	-.10	.17	.12	.17
Niekon-sekwentna	-.32*	-.13	-.08	.00	-.26*

* – istotność $p < .05$; ** – istotność $p < .01$

dzieży percypującej u matki postawę autonomii o niskim nasileniu ($t = -2.12, p < .05$) (tabela 7). Rezultat ten wskazuje, że matka przejawiająca wobec swego dziecka postawę autonomii o wysokim nasileniu może tworzyć sytuacje, w których dziecko odczuwa nasilony gniew i ujawnia go. Na podstawie badań nie można stwierdzić, czy taka postawa matki prowadzi do doświadczania przez dziecko wzmożonego gniewu, jednak wskazują one, że jeśli dziecko doświadcza takiego gniewu, to go ujawnia, nie obawia się tego uczynić, gdyż jest przekonane o zezwoleniu rodzica na przejawianie przez nie różnych zachowań. W tym miejscu nasuwa się refleksja dotycząca zakresu i stopnia autonomii przyznawanej dziecku przez matkę – jak się okazuje, nie zawsze są one adekwatne do sytuacji i/lub właściwości rozwojowych dziecka.

W wypadku percepcji postaw rodzicielskich u ojców stwierdzono istotne statystycznie różnice nasilenia percypowanej u nich postawy ochraniającej związane z przejawianą

przez dorastających agresją fizyczną ($t = -2.15, p < .05$) (tabela 8).

W badanej grupie znaleziono także słabe pozytywne korelacje (współczynnik r Spearmana; $r = .25, p < .05$) między ochraniającą postawą percypowaną u ojca a agresją fizyczną oraz umiarkowane ujemne korelacje między nadmiernie ochraniającą postawą percypowaną u matek a siłą gniewu ($r = -.48, p < .01$) przejawianego przez dorastających (w całej grupie badanych w 2013 roku). W tym miejscu należy przypomnieć, że nieprawidłowa postawa nadmiernie ochraniająca – zgodnie z literaturą – może prowadzić u młodego człowieka do frustracji ze względu na ograniczenie możliwości zaspokojenia jego potrzeby autonomii.

W podgrupach chłopców i dziewcząt uzyskano ponadto istotne korelacje między natężeniem różnych przejawów agresji a percypowanymi postawami rodziców:

- postawa akceptacji u matek a agresja fizyczna u chłopców ($r = -.46, p < .01$);

Tabela 7. Agresywność i jej przejawy u dorastających a percypowana postawa autonomii u matki (rezultaty analizy testem istotności różnic średnich dla dwóch prób niezależnych)

Postawa Wymiar	Autonomia matki – niewłaściwa	Autonomia matki – właściwa	T	P
Agresja fizyczna	18.67	17.05	.80	.43
Gniew	12.67	16.10	-2.12	.04
Wrogość	16.50	16.10	.19	.85
Wynik ogólny	58.67	58.90	-.05	.96

Tabela 8. Agresywność i jej przejawy u dorastających a percypowana postawa ochraniająca u ojca (rezultaty analizy testem istotności różnic średnich dla dwóch prób niezależnych)

Postawa Wymiar	Postawa ochraniająca ojca – właściwa	Postawa ochraniająca ojca – niewłaściwa	T	P
Agresja fizyczna	14.46	18.44	-2.15	.03
Agresja werbalna	9.62	10.78	-0.63	.54
Gniew	15.58	13.89	1.16	.26
Wrogość	13.88	14.44	-.27	.79
Wynik ogólny	53.54	57.55	-.54	.60

- postawa ochraniająca u matek a agresja fizyczna u chłopców ($r = -.42, p < .05$);
- postawa niekonsekwencji u ojców a agresja fizyczna u ich synów ($r = .379, p < .05$);
- postawa ochraniająca u ojców a wynik ogólny zachowań agresywnych chłopców ($r = .39, p < .05$);
- oraz postawa ochraniająca u ojców a wrogość ich synów ($r = .45, p < .01$).

Porównanie wyników trzech studiów: I, II i III

Porównanie wyników dotyczących nasilenia zachowań agresywnych i wskaźników agresywności związanych z płcią badanych adolescentów uzyskanych w trzech studiach

Porównanie wyników uzyskanych w studium z roku 2002 ze studium z 2012 roku – za pomocą tego samego narzędzia – wskazuje na zmiany częstości występowania badanych przejawów zachowań agresywnych wśród

młodzieży. Mianowicie odnotowano zmianę częstości występowania poziomów wysokich i niskich: (a) braku kontroli nad zachowaniami agresywnymi u chłopców i dziewcząt (spadek częstości występowania wysokiego poziomu braku kontroli – istotna zmiana o charakterze pozytywnym), (b) adekwatności reakcji agresywnych u chłopców (spadek ich częstości – istotna zmiana o charakterze negatywnym w podgrupie chłopców, w podgrupie dziewcząt natomiast rozpoznano jedynie podobną tendencję) oraz (c) natężenia reakcji agresywnych u dziewcząt (istotne obniżenie), a także (d) wrogości (u dziewcząt istotne obniżenie) (por. tabele 3 i 4).

Rezultaty badań wskazują zatem na zróżnicowanie zależności przejawów agresywności dziewcząt i chłopców w różnych momentach badania (czasu historycznego). Otóż u chłopców odnotowano obniżenie się poziomu adekwatności reakcji agresywnych oraz podniesienie się poziomu kontroli nad własnymi reakcjami agresywnymi. Zdaniem auto-

rek pierwsza z tych zmian jest niekorzystna, gdyż wskazuje na niepożądane ze społecznego punktu widzenia przeobrażenia w socjalizacji młodzieży. Zmiany korzystne według autorki odnotowano na wymiarze kontroli nad reakcjami agresywnymi – wzrosła ona w przypadku obu płci. Kolejne zmiany o pozytywnym wydźwięku rozpoznano na wymiarach natężenia reakcji agresywnych i natężenia wrogości, które obniżyły się (choć zauważono to tylko w przypadku dziewcząt). W studium III (badanie z roku 2013) uzyskane wyniki potwierdzają występowanie istotnych różnic częstości przejawianej agresji fizycznej między dziewczętami i chłopcami (tabela 5). Wynik ten jest częściowo zgodny z wcześniejszymi doniesieniami w literaturze przedmiotu (Olewus, 1979; Krahe, 2006).

Rozpoznane różnice w zakresie przejawianej przez młodych ludzi agresji można powiązać z przeobrażeniami kulturowymi i zmieniającym się stosunkiem do różnych sposobów zachowania. W percepcji wielu osób tak zwany luz i ujawnianie nie zawsze adekwatnych zachowań, także agresywnych, nie jest przejawem niepoprawnej socjalizacji i braku umiejętności społecznych, a raczej otwartości, naturalności i ekspresyjności, a nawet autonomii bądź eksperymentowania w związku z budowaniem własnej tożsamości. I z tego powodu mogą być w niektórych środowiskach aprobowane, a nawet pożądane. Uzyskane wyniki dostarczają jednak podstaw do sformułowania przypuszczenia, że bez względu na czas (historyczny) przeprowadzonych badań (studium I i II dziele 11 lat, a studium I i III – 12 lat) nadal istotne znaczenie ma płęć w odniesieniu do różnic w okazywaniu agresywnych zachowań przez młodych ludzi znajdujących się w późnej fazie adolescencji. Prawdopodobnie w związku ze współcześnie zachodzącymi w naszej kulturze przeobrażeniami zmieniają się też oddziaływania socjalizacyjne wobec dziewcząt i chłopców – dochodzi do ich „unifikacji”. W konsekwencji w 2013 roku u starszych dziewcząt (w wieku 16–17 lat) w porównaniu z rówieśnikami zaobserwowano wyższe nasilenie zachowań agresywnych w postaci agresji bezpośredniej – fizycznej, które we wcześniejszym

okresie nie było społecznie aprobowane. Uzyskane rezultaty nie są zgodne z wcześniejszymi doniesieniami o dominacji dziewcząt w tej fazie dorastania nad chłopcami, podkreślającymi ich przewagę przede wszystkim w agresji nie wprost (np. Bjorkqvist, Lagerspetz, Kaukiainen, 1992; Duncan, 2006). Odnotowany w badaniach własnych wyższy poziom agresji fizycznej przejawianej przez dziewczęta w późnej adolescencji (faza motyla) niż jej poziom występujący u chłopców w tym samym wieku może wskazywać na dynamiczne przekształcenia społecznie aprobowanych wzorców zachowań młodych kobiet (Huesmann, 1998). Należy jednak dodać, że w tym przypadku rezultaty badań własnych nie uzyskały poziomu istotności statystycznej. Wyniki badań – pomimo wyżej wskazanych zmian przejawów agresywności wśród dziewcząt – potwierdzają też stosunkowo powszechne przekonanie, że chłopcy częściej przejawiają zachowania agresywne o wyższym natężeniu niż dziewczęta (por. tabela 2), w tym w postaci agresji fizycznej (por. tabela 5).

Nasuwa się przypuszczenie, że agresja fizyczna zaczyna być traktowana przez młodzież instrumentalnie, ale może to też być reakcja na frustrację wywołaną zmienionym kontekstem (Berkowitz, 1989). Kolejna istotna zmiana dotyczy adekwatności przejawianych zachowań agresywnych. Można zauważyć, że obecnie spada ona pomimo zaobserwowanej (deklarowanej) większej kontroli nad reakcjami agresywnymi. Potwierdza to powyższe przypuszczenie o „chłodnym” wykorzystywaniu reakcji agresywnych jako użytecznych, stosunkowo łatwych sposobów osiągnięcia celów. Wyjaśnienie to staje się bardziej prawdopodobne ze względu na odnotowany w badaniu spadek natężenia wrogości doświadczanej przez dziewczęta między rokiem 2002 a rokiem 2012. W tym miejscu warto przypomnieć, że w literaturze przedmiotu wrogość jest uznawana za komponent emocjonalno-poznawczy zachowania agresywnego. Częstsze podejmowanie agresji fizycznej może też być traktowane jako przejaw „buntu młodzieńczego” (który od 20 lat, czyli także z perspektywy kohortowej, bada Anna Oleszkowicz, 2006).

Porównanie rezultatów studiów nad związkiem percypowanych przez adolescentów postaw rodzicielskich z przejawianą przez nich agresją

Podstawowe pytanie badawcze dotyczyło związku między zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi. Wyniki **studium I** wskazują na występowanie istotnego związku między poziomem agresywności a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych tylko u dziewcząt ($\chi^2 = 6.44 > \chi\alpha^2$, $\alpha = .02$). W świetle rezultatów analizy okazało się, że poziom zachowań agresywnych – zarówno fizycznych, jak i werbalnych – jest istotnie wyższy u dziewcząt, które percypują postawy rodziców jako niewłaściwe.

Natomiast wyniki uzyskane w **studium II** wskazują na występowanie istotnego związku między poziomem agresywności a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych zarówno u dziewcząt, jak i u chłopców. Rezultaty analizy statystycznej potwierdzają, że postawy rodzicielskie postrzegane przez dorastające dzieci mają istotny związek z natężeniem wrogości oraz adekwatnością zachowań agresywnych. W wypadku postaw rodzicielskich percypowanych przez córki u matek stwierdzono ujemną korelację o umiarkowanej sile między występowaniem postawy niekonsekwencji i akceptacji a natężeniem wrogości u dziewcząt (odpowiednio: $r = -.56$, $\alpha = .01$; $r = -.30$, $p < .05$). Rezultat ten jest zaskakujący, spodziewano się bowiem, że wraz ze wzrostem percepcji postawy matki jako niekonsekwentnej lub nadmiernie akceptującej poziom wrogości dziewcząt będzie wzrastać¹.

Jeśli jednak w umyśle dorastającej dziewczynki utrwalił się obraz matki jako osoby niekonsekwentnej, zmiennej czy prezentującej mało stabilne zachowanie i/lub zawsze lub niemal zawsze przyzwalającej na każde zachowanie córki, to można się spodziewać, że u nastoletniej córki został uruchomiony mechanizm wycofania z relacji i bierności opisywany przez Irenę Obuchowską (2001), mogący skutkować spadkiem wrogości.

Wśród chłopców rozpoznano istotne dodatnie związki między postawami nadmiernej akceptacji percypowanymi u ojców a przejawami

agresywności dorastających synów na czterech wymiarach agresywności: adekwatności zachowań agresywnych ($r = .29$, $p < .05$), natężenia wrogości ($r = .39$, $p < .01$), nasilenia reakcji agresywnych ($r = .30$, $p < .05$) i częstości przejawiania agresji fizycznej ($r = .37$, $p < .01$).

Należy dodać, że nadmiernie akceptująca postawa matki percypowana przez synów była istotnie dodatnio skorelowana ze stopniem adekwatności zachowań agresywnych ($r = .32$, $p < .05$), kontrolą reakcji agresywnych ($r = .26$, $p < .05$) oraz natężeniem reakcji agresywnych ($r = .280$, $p < .05$). Zauważono także, że postawa autonomii przyznawanej przez matkę istotnie dodatnio koreluje z adekwatnością zachowań agresywnych chłopców ($r = .29$, $p < .05$). Analiza statystyczna wykazała także ujemną korelację między występowaniem postawy niekonsekwentnej przejawianej przez matki a ujawnianym przez ich synów stopniem adekwatności zachowań agresywnych ($r = -.322$, $p < .05$) i ich kontrolą ($r = -.258$, $p < .05$). Uzyskany obraz zależności w tym badaniu wśród chłopców wskazuje, że udało się rozpoznać szczególne zależności dotyczące adekwatności ujawnianych zachowań agresywnych. Bardziej adekwatne zachowania agresywne przejawiają chłopcy, których ojcowie i matki przejawiają nasiloną (nadmiernie) postawę akceptującą oraz w wypadku matek – także postawę autonomii. Czynnikiem znacznie obniżającym adekwatność zachowań agresywnych jest postawa niekonsekwencji matki. Można zatem zauważyć, że związek z matką i percepcja jej postawy ma inne konsekwencje dla zachowania chłopców, a inne dla dziewcząt.

Należy także dodać, że percypowana postawa akceptująca obojga rodziców w wypadku synów podnosi częstotliwość przejawiania zachowań agresywnych i wrogości. Nasilenie zatem tej postawy, która może być rozpoznawana i traktowana przez chłopców jako brak wsparcia rodzicielskiego i zaniechanie określania granic lub ram akceptowalności zachowania dorastającego syna, bezpośrednio wywołuje jego reakcję w postaci zachowania agresywnego i ujawniania wrogości, występujące jednak w uzasadnionych okolicznościach i w sposób w pewnym stopniu kontrolowany.

Wyniki uzyskane w **studium III** w odniesieniu do percypowanych postaw rodzicielskich matki wskazują, że nadmierna autonomia przyznawana przez nią dziecku wiąże się z ujawnianiem gniewu przez córki i synów. Młodzież, która przypisywała matce postawę autonomii o dużym nasileniu, przejawiała istotnie wyższy poziom gniewu w odróżnieniu od młodzieży percypującej u matki postawę autonomii o niskim nasileniu ($t = -2.12, p < .05$). Wśród młodzieży natomiast oceniającej postawę swoich ojców jako nadmiernie ochraniającą zauważono ujemny związek między tą postawą a siłą gniewu przejawianego przez dorastających ($r = -.48, p < .01$).

Ponadto wśród chłopców rozpoznano następujące związki: między postawą matki rozpoznaną jako nadmiernie akceptującą ($r = -.464, p < .01$) oraz nadmiernie ochraniającą ($r = -.419, p < .05$) a agresją fizyczną oraz niekonsekwentną postawą ojca a agresją fizyczną ($r = .379, p < .05$) oraz postawą nadmiernie ochraniającą a otrzymanym wynikiem ogólnym zachowań agresywnych ($r = .39, p < .05$), jak i poziomem wrogości ($r = .454, p < .01$). Uzyskane rezultaty zgodne są z wynikami badań Kevina Simonsa, Carla Paternite'a i Cecylii Shore (2001), którzy stwierdzili, że postrzegana przez nastolatków jakość relacji z matką ma związek z ich oceną własnej agresywności. Tym samym potwierdzono zasadność uwzględniania tego obszaru w procesie diagnozy oraz przy projektowaniu oddziaływań profilaktycznych i terapeutycznych w odniesieniu do zachowań problemowych (agresywnych) młodych ludzi.

Wnioski, które można wyciągnąć na podstawie wyników uzyskanych w badaniu III, są zbliżone do rezultatów badania II. Wskazują one na znaczenie percepcji postawy matki jako nadmiernie autonomicznej dla powstawania gniewu i przejawiania zachowań agresji fizycznej przez młodzież a postawy ochraniającej ojca – dla tłumienia gniewu. Badanie III potwierdza także różnice między dziewczętami a chłopcami w reakcjach na percypowane postawy ojców i matek. Postawa nadmiernie ochraniająca percypowana u matki wiąże się z mniejszym natężeniem zachowań agresywnych u dorastających niż wtedy, gdy jest percypowana u ojców – wówczas łączy się z większym nasileniem zachowań agresywnych i wyższym poziomem odczuwanej wrogości. Zaobserwowane związki mogą wskazywać na odmienne konsekwencje wychowawcze czy szerzej: socjalizacyjne, przynajmniej niektórych postaw rozpoznawanych u rodziców przez ich dzieci – w zależności od płci rodzica i dziecka. W przypadku matek typ postawy rozpoznanej jako nadmiernie ochraniająca może być interpretowany przez dziecko jako przejaw życzliwej kontroli. Może być także tak, że młody chłopak reaguje spadkiem zachowań agresywnych ze względu na wagę akceptacji, którą dostaje od matki. W tej sytuacji konflikt między samodzielnością, autonomią a potrzebą bliskości i poczucia bycia akceptowanym jest rozwiązywany na korzyść bliskiej relacji z matką. Natomiast w wypadku percypowania postawy ojców jako nadmiernie ochraniającej nasuwa się przypuszczenie, że młody człowiek uznaje ją za przejaw nadmiernej kontroli (może nawet jako przejaw wrogości rodzica), braku zaufania, co prowadzi do frustracji, potrzeby autonomii i samodzielności lub sprawstwa i w konsekwencji zwiększa się prawdopodobieństwo odczucia wrogości i zachowania agresywnego (Smetana, 2010). Ponadto potwierdzono także zróżnicowane znaczenie czynnika płci rodzica dla agresji ujawnianej przez dorastających w przypadku percypowania przez nich postawy niekonsekwentnej. Otóż taka postawa dostrzegana u ojca związana jest z istotnie wyższym natężeniem zachowań agresywnych młodzieży niż w sytuacji, gdy występuje u matki.

Otrzymane wyniki wykazały, że: (1) postawy rodzicielskie matek korelują z zachowaniami agresywnymi córek obejmującymi ujawnianie agresji fizycznej i werbalnej; (2) w Studium II i III nie było istotnych korelacji między postawami rodzicielskimi ojców a agresją w grupie dziewcząt; (3) występuje różnica między chłopcami a dziewczętami w reakcji na niewłaściwe postawy rodzicielskie – podejmują oni inne zachowania; (4) postawa niekonsekwentna matki i ojca w przypadku synów wywołuje negatywne konsekwencje; (5) istnieją różnice między studium I a pozostałymi dotyczące zauważonych zależności między percypowanymi niewłaści-

powana u ojców – wówczas łączy się z większym nasileniem zachowań agresywnych i wyższym poziomem odczuwanej wrogości. Zaobserwowane związki mogą wskazywać na odmienne konsekwencje wychowawcze czy szerzej: socjalizacyjne, przynajmniej niektórych postaw rozpoznawanych u rodziców przez ich dzieci – w zależności od płci rodzica i dziecka. W przypadku matek typ postawy rozpoznanej jako nadmiernie ochraniająca może być interpretowany przez dziecko jako przejaw życzliwej kontroli. Może być także tak, że młody chłopak reaguje spadkiem zachowań agresywnych ze względu na wagę akceptacji, którą dostaje od matki. W tej sytuacji konflikt między samodzielnością, autonomią a potrzebą bliskości i poczucia bycia akceptowanym jest rozwiązywany na korzyść bliskiej relacji z matką. Natomiast w wypadku percypowania postawy ojców jako nadmiernie ochraniającej nasuwa się przypuszczenie, że młody człowiek uznaje ją za przejaw nadmiernej kontroli (może nawet jako przejaw wrogości rodzica), braku zaufania, co prowadzi do frustracji, potrzeby autonomii i samodzielności lub sprawstwa i w konsekwencji zwiększa się prawdopodobieństwo odczucia wrogości i zachowania agresywnego (Smetana, 2010). Ponadto potwierdzono także zróżnicowane znaczenie czynnika płci rodzica dla agresji ujawnianej przez dorastających w przypadku percypowania przez nich postawy niekonsekwentnej. Otóż taka postawa dostrzegana u ojca związana jest z istotnie wyższym natężeniem zachowań agresywnych młodzieży niż w sytuacji, gdy występuje u matki.

wymi postawami rodzicielskimi i ich związkami z przejawami agresji u młodzieży.

Na podstawie przeprowadzonych badań potwierdzono, że:

- (a) niewłaściwe postawy rodzicielskie mają związek z poziomem agresywności i nasileniem zachowań agresywnych wśród adolescentów. Do tej kategorii wstępnie zaliczono postawę nadmiernych wymagań, nadmierne ochraniającą, niekonsekwentną i ograniczającą autonomię dziecka oraz odrzucającą (bardzo niskie natężenie akceptacji dziecka przez rodzica). Wyniki badań jednak nie w pełni potwierdzają poprawność poczynionego we wstępie założenia, co zostało już zasygnalizowane w prezentacji rezultatów analiz statystycznych. Problem ten jest rozpatrzony szerzej w dyskusji;
- (b) związek postaw rodzicielskich z poziomem zachowań agresywnych młodzieży częściowo zależy od wieku i płci dorastającego, płci rodzica i kontekstu historycznego (czas: studium I, studium II i III).

DYSKUSJA

Zaprezentowana reanaliza rezultatów trzech studiów umożliwiła pełniejsze poznanie zmian związanych z wiekiem i płcią dorastających oraz opis specyfiki środowiskowych (rodzinnych) czynników znaczących dla agresywności i podejmowania przez nich zachowań agresywnych. Podstawowe pytania badawcze dotyczyły związku między zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi i jego względnej stałości lub przemianami w czasie oraz zmian w zakresie przejawianych przez adolescentów zachowań agresywnych i ich związku z płcią i przeobrażającym się kontekstem.

Rezultaty analizy wyników trzech badań dostarczają podstaw do sformułowania przypuszczenia, że bez względu na czas (historyczny) przeprowadzonych badań (studium I i II oddziela 11 lat, a studium I i III – 12 lat) istotne znaczenie dla okazywanych agresywnych zachowań przez dorastających w późnej fazie adolescencji

ma płeć. Mianowicie podnoszący się poziom natężenia zachowań agresywnych przejawianych przez dziewczęta w późnej adolescencji (faza motyla) wskazuje na dynamiczne przekształcenia społecznie aprobowanych wzorców zachowań młodych kobiet.

Ponadto wyniki przeprowadzonych analiz świadczą o występowaniu istotnego związku między poziomem agresywności a percepcją postaw rodzicielskich jako niewłaściwych zarówno u dziewcząt, jak i u chłopców, niezależnie od ich wieku oraz narzędzi, które zostały zastosowane w badaniu. Oznacza to, że bez względu na wykorzystane narzędzie do badania agresji i jej przejawów można stwierdzić, iż percypowana niewłaściwa postawa rodzicielska ma znaczenie dla jej powstawania.

Szczegółowa analiza wyników wskazuje, że występują: (1) istotne różnice między dziewczętami i chłopcami w okresie późnej adolescencji w przejawach agresji; (2) istotne związki między określonymi postawami rodzicielskimi (percypowanymi przez dzieci) i zachowaniami agresywnymi dorastających (w późnej adolescencji). Związki te zależą od płci dziecka i płci rodzica. Należy podkreślić także, że uzyskane konstelacje postaw rodzicielskich istotnie wiążą się z natężeniem różnych postaci reakcji agresywnych dorastających oraz częstością ujawniania różnych form agresji. Znaczenie postaw rodzicielskich dla zachowań agresywnych dorastających dzieci okazuje się ograniczone, jest ono bardziej wyraźne w wypadku postaw niewłaściwych i zależy od płci, wydaje się niezależne od czasu (historycznego) przeprowadzonego badania (por. Liberska, Matuszewska, 2001; 2003; Liberska, Matuszewska, Freudenreich, 2013; Konopka, Frączek, 2013).

Uzyskane rezultaty badań ponadto wskazują, że najczęściej istotnych związków wystąpiło między postawami rodzicielskimi percypowanymi przez młodzież jako niewłaściwe (tzn. natężeniem niewłaściwych postaw) a adekwatnością agresji ujawnianej przez dorastających. Mniej istotnych związków rozpoznano między percypowanymi postawami rodzicielskimi a kontrolą reakcji agresywnych i ich natężeniem, a najmniej – z wrogością i częstością agresji fizycznej. Wyniki te są częściowo zgodne z badaniami na

temat postaw rodzicielskich dzieci agresywnych i ofiar przemocy. Badania Moniki Dominiak-Kochanek, Adama Frączka i Karoliny Konopki (2012) potwierdzają jednoznacznie występowanie problemów z zachowaniami agresywnymi wśród młodych ludzi, których rodzice ujawniają postawy sprzeczne lub „skrzyżowane” (np. matka przejawia wysoki poziom zaufania do dziecka, a ojciec niski, co może skutkować ukształtowaniem się zachowania typowego dla ofiary). Z kolei badania Marzanny Farnickiej i Hanny Liberskiej (2014b) wskazują na związek między podejmowaniem zachowań agresywnych a postawą wroga i odrzucającą oraz niekonsekwentną. Rezultaty powyższe znajdują potwierdzenie we wcześniejszych badaniach Hanny Liberskiej i Mirosławy Matuszewskiej (2007). Postawy te można scharakteryzować jako oparte z jednej strony na alienacji rodziców lub nadmiernym zaufaniu, co może prowadzić do niedostatku lub braku kontroli i interwencji rodzicielskiej w wypadku naruszenia przez dorastającego granic społecznie aprobowanych zachowań. Taki sposób sprawowania opieki rodzicielskiej jest uznawany za nieprzychylny dla rozwoju tożsamości, zwłaszcza w okresie adolescencji, w którym dziecko potrzebuje wytyczania granic i ich redefinicji w kontakcie z rodzicami w związku z procesem rozwoju dzieci i rodziców (Pettit, Bates, Dodge, 2006; Liberska, 2007; 2009; Płopa, 2005; Oleszkowicz, Senejko, 2013).

Zaprezentowane tu rezultaty analiz porównawczych potwierdzają zasadność zarysowanego się coraz wyraźniej podejścia akcentującego znaczenie więzi rodzinnych dla powstawania zachowań agresywnych, w tym dla przeżywania wrogości i rozwoju mechanizmu poznawczej kontroli nad zachowaniami (nie tylko) agresywnymi (por. Tyszkowa, 1986).

KONKLUZJA

Uzasadnione jest zwrócenie uwagi na sposób funkcjonowania dziewcząt i chłopców nie tylko w kontekście rodzinnym, ale i szerszym – w sytuacjach społecznych. Związki między przejawami zachowań agresywnych, opisane tutaj w kontekście rodzinnym, przekładają się bo-

wiem na funkcjonowanie nastolatków w innych rolach – ucznia, partnera, kolegi czy koleżanki. Wbrew rozpowszechnionej negatywnej ocenie zachowań agresywnych są one jednym ze sposobów radzenia sobie z trudnościami w sytuacjach społecznych, mogą niekiedy być usprawiedliwione, a czasami mieć charakter adaptacyjny. Być może z tego powodu niektórzy rodzice akceptują je u swoich dzieci. Zatem uzasadnione jest zwrócenie bacniejszej uwagi na kontekst sytuacyjny, w jakim przejawia się agresja młodzieży.

W podsumowaniu nie można pominąć kwestii pomiaru i operacjonalizacji zachowań agresywnych oraz ich kulturowych odniesień. Doniesienia z literatury uwrażliwiają na problem specyficznego oddziaływania narzędzi badawczych na uzyskane rezultaty. Przedstawiając powyższe badania, podjęto próbę zminimalizowania tego specyficznego „obciążenia” wyników badań przez poddanie reanalizie studiów, w których postawy rodzicielskie mierzono tym samym narzędziem, a przejawy zachowań agresywnych dwoma różnymi narzędziami. Zwrócono w ten sposób uwagę na dodatkowy aspekt badań psychologicznych nad agresją młodzieży i jej uwarunkowaniami związany z decyzją badacza co do wyboru narzędzi. Chociaż we wszystkich trzech studiach potwierdzono istotność związku między percepcją postaw rodzicielskich a agresją u adolescentów, to rozpoznano różnice, które mogą wynikać (przynajmniej w pewnym stopniu) – jak przypuszczają autorki – ze specyfiki zastosowanych narzędzi pomiarowych. Nie można jednak wykluczyć, że wiążą się one – przynajmniej częściowo – ze zmianami kontekstu rozwojowego, jakie zaszły w ostatnich kilkunastu latach. To ostatnie przypuszczenie wydaje się uzasadnione ze względu na stwierdzony w ostatnim studium zanik istotnego znaczenia postaw percypowanych u ojców dla agresji u dorastających synów i córek. Jest to bardzo interesujący rezultat badań uzyskany w 2013 roku. Potwierdza on wstępne rozważania na temat przeobrażeń zachodzących w ostatnim okresie w strukturze i funkcjonowaniu rodzin (por. Liberska, Matuszewska, 2014).

Analiza porównawcza trzech badań nie pozwala rozstrzygnąć jednoznacznie kwestii zna-

czenia doboru narzędzia dla uzyskanych za jego pomocą wyników w badaniach prowadzonych w różnym czasie lub w różnych kohortach, albowiem pojawia się problem zmian kontekstu rozwojowego wyznaczonych przez przeobrażenia społeczno-kulturowe. Oznacza to koniecz-

ność nie tylko kontynuowania badań nad agresywnością i zachowaniami agresywnymi oraz ich uwarunkowaniami kontekstualnymi, ale także osadzenia ich w bardziej złożonym modelu oddającym dynamikę przeobrażeń kontekstu rozwojowego.

PRZYPIS

¹ Oczekiwanie to sformułowane na podstawie analizy związku postaw rodzicielskich percypowanych przez dorastających z zachowaniami agresywnymi młodych ludzi (Liberska, Matuszewska, 2001). Niekonsekwentna postawa matki może skutkować częstszym doświadczaniem frustracji przez dorastającą jednostkę, która nie uzyskuje pewności co do reakcji matki na jej identyczne zachowanie: niekiedy jest ono nagradzane, a niekiedy – karane. Brak konsekwencji rodzica sprawia, że dorastający nie wie, w jaki sposób zachowywać się, aby zasłużyć na pochwałę dorosłego. W takich warunkach wzrasta prawdopodobieństwo odczucia wrogości wobec rodzica. Także postawa nadmiernie akceptująca może prowadzić do wrogości wobec rodzica wtedy, gdy młody człowiek za swe zachowanie akceptowane w domu – jest karany w środowisku pozadomowym. Wówczas może przenieść odpowiedzialność zarówno za swe niewłaściwe zachowanie (w percepcji społecznej), jak i za doznaną karę, percypowaną jako niezasłużona krzywda, na rodzica, który akceptował wszelkie zachowania dziecka.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson C.A., Bushman B.J. (2002), Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51.
- Bandura A. (1973), *Aggression: A social learning analysis*. New York: Prentice Hall.
- Bandura A., Walters R.H. (1968), *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Warszawa: PWN.
- Berkowitz L. (1989), Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 14, 59–73.
- Berkowitz L. (1993), *Aggression: Its causes, consequences, and control*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bjorkqvist K., Lagerspetz K.M.J., Kaukiainen A. (1992), Do girls manipulate and boys fight? Developmental trends in regard to direct and indirect aggression. *Aggressive Behavior*, 18, 117–127.
- Boot-LaForce C., Oxford M. (2008), Trajectories of social withdrawal from grades 1 to 6: Prediction from early parenting, attachment, and temperament. *Developmental Psychology*, 44 (5), 1298–1313.
- Borecka-Biernat D. (2006), *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wrocław: Wydawnictwo UW.
- Borecka-Biernat D. (red.) (2013), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*. Warszawa: Difin.
- Bowlby J. (1988), *A secure base: Clinical applications of attachment theory*. London: Routledge.
- Brzezińska A. (2000), *Psychologiczne portrety człowieka. Praktyczna psychologia rozwojowa*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Brzezińska A., Hornowska E. (2004), *Dzieci i młodzież wobec agresji i przemocy*. Warszawa: Scholar.
- Buss A. (1961), *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- Buss A.H., Perry M.P. (1992), The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Dollard J., Doob L.W., Miller N.E., Mower O.H., Sears R.R. (1939), *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press.
- Dominiak-Kochanek D., Frączek A., Konopka K. (2012), Styl wychowania w rodzinie a aprobatą agresji w życiu społecznym przez młodych dorosłych. *Psychologia Wychowawcza*, 1–2, 66–85.
- Dudzikowa M., Wawrzyniak-Beszterda R. (2010), *Doświadczenia szkolne pierwszego rocznika reformy edukacji*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.

- Duncan N. (2006), Girls, popularity and power: Female identity in high school [w:] K. Osterman, K. Bjorkvist (eds.), *Contemporary research on aggression*, 91–96. Vasa: Abo Akademi.
- Farnicka M., Liberska H. (2014a), Cierpkie owoce reformy edukacji – perspektywa psychologiczna, *Kultura i Edukacja*, 1, 36–50.
- Farnicka M., Liberska H. (2014b), Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne. *Rocznik Lubuski*, 40, 43–58.
- Ferguson G.A., Takane Y. (1997), *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Frączek A. (red.) (1979), *Studia nad psychologicznym mechanizmem czynności agresywnych*. Warszawa: PAN.
- Frączek A., Zunkley H. (red.) (1993), *Socjalizacja a agresja*. Warszawa: WSPS.
- Huesmann L.R. (1998), The role of social information processing and cognitive schema in acquisition and maintenance of habitual aggressive behavior [w:] R.G. Geen, E. Donnerstein (eds.), *Human aggression: Theories, research, and implications for policy*, 73–109. New York: Academic Press.
- Janicka I., Liberska H. (red.) (2014), *Psychologia rodziny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Konopka K., Frączek A. (2013), Płeć psychologiczna a gotowość do agresji interpersonalnej u kobiet i mężczyzn. *Polskie Forum Psychologiczne*, 18, 1, 65–80.
- Krahé B. (2006), *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Kubacka-Jasiecka D. (2001), W poszukiwaniu tożsamości – od agresji potencjalnej do destruktywności [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży*, 59–82. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lagerspetz K., Westman M. (1980), Moral approval of aggressive acts: A preliminary investigation. *Aggressive Behavior*, 6, 119–130.
- Laosa L.M. (1981), Maternal behavior: Socio-cultural diversity in modes of family interaction [w:] R.W. Henderson (ed.), *Parent-child interaction: Theory, research and prospects*, 125–167. New York: Academic Press.
- Levitt M.J., Levitt J., Buston G.L., Crooks N.A., Santos J.D., Telan P., Hodgetts J., Milevsky A. (2005), Patterns of social support in the middle childhood to early adolescent transition: Implications for adjustment. *Social Development*, 14, 3, 398–420.
- Lewis M., Feiring C., McGuffog C., Jaskir J. (1984), Predicting psychopathology in six-year-olds from early social relations. *Child Development*, 55, 123–136.
- Liberska H. (2004), *Perspektywy temporalne młodzieży. Wybrane uwarunkowania*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Liberska H. (2007), Kształtowanie się tożsamości a styl wychowania w rodzinie [w:] B. Harwas-Napierała, H. Liberska (red.), *Tożsamość a współczesność. Nowe tendencje i zagrożenia*, 53–74. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Liberska H. (2009), *Kształtowanie się tożsamości młodzieży a wybrane aspekty wychowania w rodzinie*, referat wygłoszony podczas XVIII Ogólnopolskiej Konferencji Psychologów Rozwojowych, Wrocław, 4.06–6.06.2009.
- Liberska H., Matuszewska M. (2001), Wybrane czynniki i mechanizmy powstawania agresji w rodzinie [w:] M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*, 80–89. Warszawa–Poznań: Polskie Towarzystwo Higieny Psychiczej.
- Liberska H., Matuszewska M. (2003), Niektóre społeczne uwarunkowania agresji u młodzieży. *Psychologia Rozwojowa*, 2–3, 97–107.
- Liberska H., Matuszewska B. (2007), Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży. *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. 18, 187–200.
- Liberska H., Matuszewska M. (2014), Modele funkcjonowania rodziny. Style wychowania [w:] I. Janicka, H. Liberska H. (red.), *Psychologia rodziny*, 115–139. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Liberska H., Matuszewska M., Freudreich D. (2013), Percepcja postaw rodzicielskich matek i ojców a zachowania agresywne dorastających córek i synów [w:] D. Borecka- Biernat (red.), *Zachowania agresywne dzieci i młodzieży*, 78–98. Warszawa: Difin.
- Machel H. (2001), Niektóre makroczynniki społeczne sprzyjające aktualnie przestępczości młodzieży w Polsce na tle procesu transformacji ustrojowej [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży*, 163–178. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

- Nurmi J.E. (1993), Adolescent development in an age-graded context: The role of personal beliefs, goals and strategies in the tackling of developmental tasks and standards. *International Journal of Behavioral Development*, 16, 169–189.
- Obuchowska I. (1996), *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania dla rodziców i wychowawców*. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Obuchowska I. (2001), Agresja dzieci w perspektywie rozwojowej [w:] M. Binczycka-Anholcer (red.), *Agresja i przemoc a zdrowie psychiczne*. Warszawa–Poznań: PTHP.
- Oleszkowicz A. (2006), *Bunt młodzieńczy. Uwarunkowania. Formy. Skutki*. Warszawa: Scholar.
- Oleszkowicz A., Senejko A. (2013), *Psychologia dorastania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Olewus D. (1979), Stability of aggressive reaction patterns in males. *Psychological Bulletin*, 86, 852–875.
- Ostrowska K. (2008), *Psychologia resocjalizacyjna*. Warszawa: Fraszka Edukacyjna.
- Pettit G.S., Bates J.E., Dodge K.A. (2006), Supportive parenting, ecological context and children's adjustment: A seven-year longitudinal study. *Child Development*, 68, 908–923.
- Plopa M. (1987), Skala postaw rodzicielskich. *Psychologia Wychowawcza*, 5, 553–567.
- Plopa M. (2005), *Psychologia rodziny*. Kraków: Impuls.
- Poraj G. (2006), Wyznaczniki, cele i przejawy agresji w świetle badań młodzieży szkolnej [w:] T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 196–209. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.
- Poraj G. (2009), Poczucie bezpieczeństwa jako predyktor syndromu agresji u nauczycieli [w:] D. Borecka-Biernat (red.), *Poszukiwanie uwarunkowań zaburzeń w zachowaniu młodzieży w interakcjach społecznych*, 101–117. Wałbrzych: Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości.
- Pospiszyl K. (2000), *Psychopatia*. Warszawa: Żak.
- Pospiszyl K. (2001), Kilka uwag o genezie patologicznych form zachowania się współczesnej młodzieży [w:] B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży*, s. 15–20. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ryś M. (2004), *Systemy rodzinne. Metody badań struktury rodziny pochodzenia i rodziny własnej*. Warszawa: Centrum Metodyczne Pomocy Psychologiczno-Pedagogicznej.
- Simons K.J., Paternite C.E., Shore C. (2001), Quality of parent/adolescent attachment and aggression in young adolescents. *Journal of Early Adolescence*, 21 (2), 182–203.
- Sitarczyk M. (2006), Środowisko rodzinne nieletnich sprawców zabójstw [w:] T. Rostowska, J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka*, 209–216. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.
- Smetana J.G. (2010), *Adolescents, families, and social development: How teens construct their worlds*. West Sussex, England: Wiley-Blackwell.
- Tremblay R. (2000), *The development of physical aggression from early childhood to adolescence*, wykład przedstawiony podczas VII Biennial Conference of the EARA, Jena, Germany, 31.05–04.06.2000.
- Tucholska S. (1998), Pomiar agresji: Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego [w:] A. Januszewski, P. Oleś, W. Otrębski (red.), *Studia z psychologii w KUL*, s. 369–378. Lublin: RW KUL.
- Tyszkowa M. (1986), *Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych*. Warszawa: PWN.
- Wojciszke B. (2011), *Psychologia społeczna*. Warszawa: Scholar.
- Wójcik D. (1977), *Środowisko rodzinne a poziom agresywności młodzieży przestępczej i nie i nieprzestępczej*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ziemska M. (1973), *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wiedza Powszechna.